

הנקמה, תחת פיקוח הדעת

הרב אורי הולצמן

כל הרגיל במקרא מיטיב לדעת כי סיפורו של התנ"ך הוא סיפורו של עם ישראל, כעמו הנבחר של האל. בספר שמות אנו קוראים: "והייתם לי סגלה מכל העמים כי לי כל הארץ. ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש"¹. רעיון הבחירה מבטא את התביעה לעליונות מוסרית מיוחדת במינה, כאשר מסר זה עובר כחוט השני לאורך העלילה המקראית כולה, החל מברכותיו של ה' לאברהם – "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט"², דרך יציאת מצרים ונתינת התורה בהר סיני, ועד כיבוש הארץ והמשך ההיאחזות וההתיישבות היהודית בארץ ישראל. אלהי ישראל עומד לצידם של בניו, מהם הוא מצפה שיגשימו את האידיאל האלוף של חסד צדקה ומשפט, ואילו שאר האומות נמצאות ברקע, כאשר יש מהן שהמקרא רואה בהן אויבים מושבעים ומצווה על ישראל להילחם בהם מלחמת חורמה, זאת מפני התועבות הנעשות על ידיהן וההשחתה המוסרית הפושה בהן. עם ישראל לעומת זאת, מעותד להיות אומה המתנהלת ברוח מוסרית נעלה, בחיר האל.

ואולם, ישנה שאלה המתבקשת מאליה: עד מתי? האם לנצח יהיה ישראל היחיד המכיר בבוראו ונוהג בדרכיו, או שמא עתיד לבוא יום בו תהיה ה"ישראליות" הנבחרת נחלת כלל האומות, שיכירו באלהי ישראל.

בבסיס הדיון שהצבנו כאן, עומד הנידון העקרוני אודות רגש הנקמה שציוותה התורה לחוש כלפי אויבי ישראל, וכפי שבא הדבר לידי ביטוי במצוות מחיית עמלק ובמצוות זכירת מעשה עמלק:

זָכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לָךְ עַמְלֵק בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרַיִם. אֲשֶׁר קָרַךְ בְּדֶרֶךְ וַיִּזְנֹב בְּךָ כָּל הַנְּחָשִׁים אַחֲרֶיךָ וְאַתָּה עָיִף וַיִּגַע וְלֹא יָרָא אֱלֹהִים. וְהָיָה בְּהַנִּיחַ ה' אֱלֹקֶיךָ לָךְ מִכָּל אֹיְבֶיךָ מִסָּבִיב בָּאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹקֶיךָ נָתַן לָךְ נַחְלָה לְרִשְׁתָּהּ תִּמְחָה אֶת זֵכֶר עַמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם לֹא תִשְׁכַּח.³

בהתאם לפשוטי המקראות, ישנם הנוטים לראות במצווה זו ובדומיה⁴ קריאה לנקמה, וראיית הנקמה כערך אידיאלי. בהקשר הזה צוטטו דברי חז"ל "גדולה נקמה שניתנה בין שתי אותיות, שנאמר אל נקמות ה'"⁵. באותו מקום נאמר גם "גדולה דעה שנתנה בין שתי אותיות, שנאמר כי אל דעות ה'". יש כאן איפה מין השוואה כביכול, שבעל דעה הוא הנוקם, ואילו הרואה בנקמה פחיתות מוסרית הוא מחוסר דעה. וראינו אף מי שהוסיף וראה בשלילת המוסריות מן הנקמה כהשפעה טמאה מן התרבות המערבית בת ימינו.

לדעתנו, ההיפך הוא הנכון, והאמת תורה דרכה כי התפיסה האנושית הפשוטה הרואה ברגשות הנקמה, הכעס והשנאה שפלות מוסרית, היא זאת שבה תמכו חכמי ישראל וחז"ל על פי המקרא.

בספר דברים אנו קוראים:

כִּי תִקְרַב אֶל עִיר לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ וְקִרְאתָ אֵלֶיהָ לְשָׁלוֹם.⁶

לא ניתן להתעלם מן הקריאה הגלויה שבפסוק זה, הפותח את דיני המלחמה במשפט העברי. לאמר: גם כאשר פניך למלחמה, זכור כי השלום הוא מטרה עליונה, ורק באין ברירה אכן פותחים במלחמה.

חז"ל ראו את העיקרון הזה בא לידי ביטוי במלחמת סיחון שנוהלה על ידי משה רבינו, טרם הכניסה לארץ: "אמר רבי יהושע בשם רבי יהושע בן לוי: כל מה שגזר משה הסכים הקדוש ברוך הוא... הקדוש ברוך הוא אמר לו שילחם עם סיחון ועוג, שנאמר "והתגר בו מלחמה"⁷, הוא לא עשה כן. אלא – "ואשלח מלאכים ממדבר קדמות אל סיחון מלך חשבון דברי שלום לאמר"⁸, אמר לו הקדוש ברוך הוא: אמרתי לך להלחם עמו ואתה פתחת לו בשלום, חייך שאני מקיים גזירותיך, כל מלחמה שיהו הולכין לא יהו

¹ שמות יט, ה – ו.

² בראשית יח, יט.

³ דברים כה, יז.

⁴ ראה דברים כ, טז, לגבי מצוות מחיית שאר האומות הכנעניות.

⁵ ברכות לג, א.

⁶ דברים כ, י.

⁷ שם ב, כד.

⁸ שם, כו.

פותחין אלא בשלום, שנאמר "כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום"⁹. גם כאשר הקריאה העקרונית היא למלחמה, כאשר באים הדברים לידי מעשה הרי שהחתימה אל השלום היא העמדה המוסרית הנדרשת מעם ישראל. גם כאשר הציווי האלוקי דיבר בפירוש על מלחמה, אין זו תכלית לכשעצמה. ואם ניתן להשיג את המטרה בדרכי שלום – מה טוב. ואף ה' מסכים עם משה על כך¹⁰.

גם לגבי מצוות מחיית עמלק עצמה פסק הרמב"ם: "אין עושין מלחמה עם אדם בעולם עד שקוראין לו שלום אחד מלחמת הרשות ואחד מלחמת מצוה"¹¹. זאת בהתאם לעיקרון הרואה בשלום את תכלית ההיסטוריה, ואילו המלחמה איננה אלא הכרח זמני, כדברי הרמב"ם: "גדול השלום שכל התורה ניתנה לעשות שלום בעולם שנאמר "דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום"^{12,13}. כלומר – זוהי מטרתה העליונה של התורה, השכנת שלום.

ראוי לציין בעניין זה את דברי החזון איש בהלכות גרים¹⁴, שיכול עמלק לומר השלימו איתי על מנת שאני מקבל מצוות בני נח, ומניחים אותו ואסור להורגו. ופירש שזהו מה שאמרו חז"ל בסנהדרין¹⁵ כי מבני בניו של המן למדו תורה בבני ברק, שקבלו אותם מאחר שבאו להתגיר, ומה שנאמר שלא יניח ה' נין ונכד לעמלק הוא בעושה מעשה עמלק, וכמו שאמרו חז"ל¹⁶ כי מה שנאמר ולא יהיה שריד לבית עשו הוא רק בעושה מעשה עשו.

עמדה דומה ננקטה על ידי החזון איש, כאשר באה לפתחו השאלה אודות חליבת הפרות בשבת ביישובים המתחדשים בארץ ישראל. מאחר והוא נטה לראות בכך משום איסור חילול שבת, נקט איפה שיש לבצע את החליבה על ידי נכרי. נשמעה אז הטענה כי אין ליהודים לסייע בפרנסת העובדים הערבים תושבי הארץ. כנגד עמדה זו משמיע החזון איש את דבריו הבאים, שראויים הם להעתיקים כאן:

"ומכל מקום חייב כל אדם להשתדל לחלוב על ידי א"י (- אינו יהודי, א.ה.), שזו דרך הישרה על פי התורה וסופה להתקיים. וכן נוהגין בכל המקומות שהשבת ביוקר. ומדרך התורה להחזיק שלום עם כל אדם ולהעביר על המדה, וכמו שכתב הר"מ פ"י מהלכות מלכים ה"ב¹⁷. וכשם שאין ראוי לחכם לכעוס ולנקום במריע לו מתוך חולי רוח כן אין ראוי לנקום ולשנוא את המריע מתוך חולי נפש המשכלת וחסר משקל המדות. ואין בין בליעל למטורף הדעת ולא כלום. וכל העונשים הוא להיות חכמת החכמים מוגבלת מאד, ובלתי מספקת ליתן לפתאים ערמה, ההכרח להשתמש בעונשים להקים גדר עולם, שלא יהי' העולם טרף לשני בריאי הגוף וחלושי השכל. אבל העונש צריך להעשות מתוך יגון עמוק, נקי מרגש צרות עין בשל אחרים. ובהיות האדם בלתי שלם בתכלית השלמות ומורגז ביצר הרע, לא יחדל מלהיות רחמני ולהתרשל בשעה שמצוה לעשות דין, ואז ניתן לו להשתמש גם בהערת טבעת נקמה, תחת פיקוח הדעת שאין הערתו בזה רק לזירוז הדין, וזהו בכל לבבך - בשני יצריך^{18,19}.

כלומר: אין שום ערך בשנאה לכשעצמה, ההיפך הוא הנכון. מן הראוי הוא להחזיק שלום עם כל אדם. ואף כל העונשים שנאמרו בתורה המכוונים להענשת הרשעים ולמלחמה בחטא, אינם אלא פרי ההכרח. שכן מן הדין היה כי תחת העונש ילמדו החכמים את החוטאים את דרכי הצדק והמוסר שבתורה. אלא לפי שחכמת החכמים מוגבלת ואין בכוחם ללמד את החוטאים כולם אשר יסרבו לשמוע בקולם, הרי שבאין ברירה אנו פונים אל העונש כדי להעמיד את גדרי העולם של הצדק, היושר והמשפט. סוף דבר – השלום והאחוזה הם התכלית, והחזון העתידי האוטופי איננו עוסק בהשלטת מלכות ה' בכח הזרוע כי אם בדרכי השלום. לעתיד, לא יהיה ישראל בודד בעבודת ה' כי יצטרפו אליו האומות כולן, ויחדיו תכונן האנושות כולה מערכת שלימה של מוסר וצדק ועבודת ה', מתוך השלום.

⁹ דברים רבה (ליברמן) פרשת שופטים, יג.

¹⁰ ובמקום אחר נבאר כיצד פעל משה שלא עפ"י ציווי ה'.

¹¹ משנה תורה, הלכות מלכים פרק ו, א. וראה שם בהמשך הפרק כי אמירה זו כוללת גם את מלחמת עמלק.

¹² משלי ג, יז.

¹³ משנה תורה, הלכות מגילה וחנוכה פרק ד, יד.

¹⁴ חזון איש, יורה דעה קנז, ה.

¹⁵ צו, ב.

¹⁶ עבודה זרה י, ב.

¹⁷ ראה: משנה תורה, הלכות מלכים ומלחמותיהם פרק י, יב: "וכן יראה לי שנוהגין עם גרי תושב בדרך ארץ וגמילות חסדים כישראל, שהרי אנו מצווין להחיותן שנאמר לגר אשר בשערך תתננה ואכלה, וזה שאמרו חכמים אין כופלין להן שלום בעכו"ם לא בגר תושב, אפילו העכו"ם צוו חכמים לבקר חוליהם, ולקבור מתייהם עם מתי ישראל, ולפרנס ענייהם בכלל עניי ישראל, מפני דרכי שלום, הרי נאמר טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו, ונאמר דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום".

¹⁸ ראה: ברכות נד, א.

¹⁹ חזון איש, אורח חיים סימן נו, ד.

מידת הכעס ניטעה איפה באדם, על מנת שיוכל להעיר אותה בו בעת הצורך, תחת פיקוח הדעת. כאשר אין ברירה אחרת מלבד השימוש בנקמה, אזי חובה על האדם לכעוס, כדי שיוכל לקיים את הדין והשליט את הצדק. אולם: שומה עליו להישאר באיזון, להכפיף את רגש הנקמה והכעס תחת הדעת, על מנת שלא יחרוג מן השימוש הראוי בו.

דברי החזון איש מעמידים איפה את רגש הנקמה מול הדעת, כאשר האיזון הנכון ביניהם מהווה את הדרך המוסרית הראויה. בהתאם לכך, נוכל להבין את דברי חז"ל הנזכרים אודות גדולתה של הנקמה, שבאו יחד עם האמירה המקבילה על גדולתה של הדעה. נשים לב כי חז"ל מציינים שם גם את גדולתו של בית המקדש: "גדול מקדש שנתן בין שתי אותיות, שנאמר: פעלת ה' מקדש ה'".²⁰²¹

מקורה של הסמכות לאחוז בדרך הנקמה היא מה', שכן הנקמה ניתנה בין שני שמות: "אל נקמות ה'". וודאי ישנה גדולה בנקמה, אלא שהיא מסורה לאלקים לבדו. אין לשום אדם שבעולם רשות לנהוג חירות בעצמו, וליטול חיים מן האחר בשמה של הנקמה. הנקמה היא זכותו של ה' הנותן חיים, והוא הנוטל אותם ממי שהרשיע, חטא למוסר ומרד באלוהיו. כוחה של הנקמה הוא הכרחי, כדברי החזון איש, על מנת להשליט סדר בעולם. על מנת שתינתן האפשרות לקרוא בשם ה'. על מנת שתושמע האמירה החדה, הטוטאלית והברורה: ה' הוא האלקים! אך אין זו זכותנו שלנו כי אם ידו של ה'. גם יושבי הסנהדרין שבירושלים, המקיימים את מצוות העונשים שבתורה עושים זאת אך ורק בשמו של ה', בשבתם בבית המקדש – המקום המיועד למשכן ה' בעולם. וכאשר גלו סנהדרין ממושבים בהר הבית פסקו מלדון דיני נפשות.²² שכן אין הדבר מסור אלא לה' לבדו ולא לאדם.

כאשר בא האדם לאחוז בדרך הנקמה, עליו לדעת כי אם לא יכפיף אותה אל שלטון הדעת – תחרוד הנקמה מגבולותיה, ותדרדר אותו אל תהום של שפלות מוסרית שאין למטה הימנה. כנגד הנקמה באה איפה הקריאה: **גדולה דעה!** עליך לאזן את רגשות הכעס הגואים בך, אין בהם שום מעלה מוסרית, ואין הם אלא הכרח וצורך השעה בלבד. שלוט על עצמך בעזרת הדעת שניתנה אף היא מה'. נתב את רגשות הנקמה אל אפיק נכון ומאוזן, ואז תקיים בנפשך את בניין בית המקדש, המהווה את האיזון השלם בין רגשות הכעס ושלטון הדעת, וכדברי חז"ל שם: "ואמר רבי אלעזר: כל אדם שיש בו דעה - כאילו נבנה בית המקדש בימיו".

²⁰ שמות טו, יז.

²¹ ברכות לג, א.

²² ראה: עבודה זרה, ח, א.